

Department of Slavic Studies Columbia University
New York

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ

*Українські синтаксичні конструкції типу збудовано
місто — збудоване місто*

*Ukraińskie konstrukcje syntaktyczne typu zbudowano miasto — zbudowane
miasto*

Інтенсивне обговорення конструкцій типу *збудовано місто* започаткувала, мабуть, стаття Сергія Дложевського, за фахом, власне, не славіста, а клясициста, під назвою „Дещо про природу речень типу „Козаченька вбито”, вміщена в виданні Петербурзької Академії Наук, збірнику на пошану Олексія Соболевського, себто винесена поза межі України, на „всесоюзний форум” (Ленінград, 1928, ст. 285–288). Свої погляди в цій справі вже висловили тоді Василь Сімович, Олена Курило та інші, а свого роду синтезою-підсумком стали сторінки 199–203 „Норм української літературної мови” Олексі Синявського. (Тут цитується за другим виданням книжки, Львів, 1941. Перше видання — 1931).

Граматичним центром цих речень Синявський, зрештою слідом за Дложевським, уважав незмінювану форму пасивного дієприкметника — з походження називний відмінок середнього роду однини (звідси скорочена назва цього типу речень — „речення на *-но, -то*”, не дуже вдала, коли згадати безособові речення з прислівниковими центрами типу *ясно, варто*, яким одначе не надається назви речень на *-но, -то*). З другого боку, традиційна назва даного типу речень тим невдала, що в ній промовчано обов'язкову присутність знахідного відмінка, що ніби в паралельній конструкції був би заступлений називним (*козаченька вбито — козаченько вбитий*), Але термінологічні революції робити

легко, тож лишімося при назві, що мала за собою традицію. Лишаю до іншої нагоди і ергативістичні зв'язки, запропоновані недавно А. Даниленком.

Синявський виходив з того, що безособові речення на *-но*, *-то* мають у собі значення минулої з результатом, наявним тепер (результативний перфект), дії людської, але без конкретизації дійової особи / дійових осіб. Отже, скажімо, *Його заслано* уже в самій своїй конструкції містить вказівку на минулий час дії, вказівку на фактичний або потенційний час тривалості тепер (або, в усякому випадку після факту висвітлення) і на наявність — неназваної — дійової особи.

Практичні правила вживання цього типу речень за Синявським, отже, були б такі:

1. Речення на *-но*, *-то* не дозволяють на вживання допоміжного дієслова типу *було* — це було б надлишковою інформацією (з винятком хіба для плюсквамперфектного значення);

2. Речення на *-но*, *-то* не дозволяють на вживання допоміжного дієслова типу *буде*, бо це творило б колізію між інгерентним значенням минулості і футуральністю дієслова;

3. Речення на *-но*, *-то* не дозволяють на згадку про дійову особу чи осіб, бо це творило б колізію з інгерентним браком конкретизації дійової особи; і —

4. Речення на *-но*, *-то* не припустимі, коли йдеться не про людську дію, напр. *підморозило* не може бути трансформоване в *підморозено*.

Це справді складна система заборон, і трудно сподіватися, що вона може бути суворо дотримана. Сам Синявський наводить приклади на порушення точок 4 („Небо *закрито* завісою темною” — Олесь) і 1 („Не встигла й ніч настати, як *було* вже місто *взято*” — Леся Українка), але не дотримуються в літературі, як і в усному мовленні, часом і точок 2 і 3. (Чимало прикладів у моїй синтаксі української мови, 1963, с. 144): „Це щастя *буде куплено* ціною тяжкого, дійсного страждання чотирьох людей” — Винниченко; „Моїм *милим* мене *зраджено*” — Василь Мова. Статистично, порушення заборон 2 і 4 не відзначаються високою частотністю, але порушення заборони 1 аж ніяк не належить до виняткових.

Чотири заборони Синявського не були, звичайно, виплід необдуманого нормалізаторства. Він був серйозний науковець і добрий спостерігач. Може, не треба було давати свої спостереження в формі практичних порад. Але Синявський правильно схопив деякі тенденції мовного розвитку. Якщо в його поглядах були певні спрощення і елементи менторства, вони виходили не з якихось його упереджень, а з завжди

властивої вченим настанови на систематизацію, без чого не може бути науки. Коли його „заборони” сприймати не як заборони, а як характеристику ідеального стану мови (якого стану мова, щоправда, ніколи не досягає), то вони можуть бути корисні і для пізнання явищ, і, кінцево кінцем, і для інтелігентної і толерантнішої нормалізації.

Характеристично, що в черговій (пізнішій, 1972) спробі подати описово-нормативну синтаксу сучасної літературної мови П. Дудик (у колективному курсі під ред. Ів. Білодіда, с. 251), почавши з переліку всіх тих явищ, від яких перестерігав Сиянівський, закінчив визнанням головного (вирішального) в реченнях на *-no*, *-to* — і тут прийшов до визнання того типового, на чому наголошував і Сиянівський, тільки що Сиянівський робив це чіткіше і характерніше.

Непоследовності в функціонуванні і в науковій характеристикці речень на *-no*, *-to* почасти кореняться в зовнішніх ідеологічно-політичних обставинах і в міжмовних стосунках, але вирішальною була і є сама генеза та історія цих конструкцій. Почати з того, що за всіма ознаками батьківщина їх була не на Україні, а в Польщі. Щоб переконатися в цьому, досить познайомитися з старопольськими і староукраїнськими текстами. Як я показав у статті 1968 р. „*Orzeczenie bezpodmiotowe odimieslowowe na -no, -to w języku polskim przed rokiem 1450*” (передрук Shevelov 1991, зокрема с. 207), наявність речень на *-no*, *-to* у польській мові перед 1450 р. не підлягає сумніву. Появу тих конструкцій в українській мові того часу слід зв'язувати з цим станом у старопольській мові. Це занадто своєрідний розвиток, щоб припустити, що в двох сумежних мовах він виник незалежно одна від одної. До того ж частина України належала політично до Польщі, а решта прилучилася до Польщі пізніше. Лишається тільки з'ясувати, чи ця мовна зміна з Польщі поширилася на Україну дещо згодом, а чи була вона з самого початку спільною польсько-українською або принаймні — польсько-західноукраїнською.

Щодо глибшої історії цієї конструкції, себто самої її генези, існують різні погляди. Назву лише дещо. Ол. Мельничук, 156, не сягаючи часів передісторичних, слушно вказував на можливість генетичних зв'язків з заперечними й числівниковими конструкціями як на сприятливий чинник. Глибше в часі апелюючи до загальних закономірностей мовної психології, Потебня, 3, 343, шукав коренів конструкцій в особливостях того, що він називав „бессуб'єктними оборотами со значением *тап*”.

Я в своїй праці (виданій 1953 р. під псевдонімом Jurij Šerech) говорив про типову для слов'янських розмовних мов особливо словацької та сербської, тенденцію зуніфікувати ієрархію дієприкметників,

успадковну від класичних мов (і перейняту зокрема в суто-письмовій староцерковнослов'янській мові) станovo-темпорально дієприметникової систему до спрощеної позатемпоральної й станovo неутральної універальності, в якій зокрема знято протиставлення активності-пасивності і де, відповідно, пасивний дієприкметник може без опору набувати здатності керувати акузативом.

Відкладаючи ці і подібні генетичні проблеми до окремої нагоди, дозволю собі послатися на закінчення цієї статті на ще одну морфологічну зміну — вже історичного періоду (у головному — 14–17 ст.), яка могла сприяти схрещенню особових і безособових конструкцій, а тим самим трохи притьмарити „чистоту” тих двох типів конструкцій одна супроти одної. На цей фактор у нашому контексті не звертано належної уваги. Тому я виніс зокрема цю підтему навіть у заголовок цієї статті.

Згадаймо, насамперед, відомі факти. Приблизно до середини 16 сторіччя середній рід пасивного дієприкметника в українській мові мав такі форми:

- 1) *збудовано* — т.зв. коротка форма;
- 2) *збудованое* — т.зв. членна (довга) прономіналізована форма;
- 3) *збудовано* — безпідметова форма (з акузативом).

Форми 1 і 3 фонетично збігалися, різнилися синтаксично, форма 2 була відмінна.

Від середини 16 ст. форма 2 змінилася на нову форму *збудованес* (2А); десь від середини 17 ст. ця остання форма зазнала усічення і перетворилася на форму *збудоване* (2Б). Так у середньому роді постало отожднення форм 1 і 3 при відмінності форми 2 (*місто збудовано* — *місто збудоване* — *місто збудовано*), тоді як, приміром, у жіночому роді постала схема, в якій збігалися 1 і 2 при відмінності 3 (*хата збудована* — *хата збудована* — *хату збудовано*). Така сама конфігурація утворилася в чоловічому роді в наслідок поступового занепаду коротких прикметників (*замок збудован* — *збудований* — *замок збудований* — *замок збудовано*). Після остаточного (крім закам'янілих поодиноких форм) вирівняння чоловічих форм за таким розподілом, як у жіночому роді (себто відмінність 1 і 2 супроти 3), при інакшості середнього роду (1 і 3 супроти 2) спричинило нестабільність у виборі закінчень — *-e* і *-o* і в багатьох випадках вагання (або й рівнозначність) конструкцій *місто збудовано* і *місто збудоване*. Коли мовень стає перед вибором однієї цих двох конструкцій, він вагається або вживає однієї з них навмання.

Так зміна в відмінюванні прикметника витворює потенційну загрозу для існування первинного типу безособих речень — речень на *-но*, *-то*. Ця загроза додається до тих елементів семантичної непевності й вагання, що про них була мова в першій частині цієї статті. Звичайно, до повного занепаду й знику безособових речень цього типу ще не дійшло, але симптоми такого занепаду наявні.

ЦИТОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Даниленко А., *Форми на -но/-то в українській мові: способа типологічної реконструкції*, „Збірник Харківського історико-філологічного товариства” 2, Харків 1994.
- Дложевський С., *Деяко про природу речень типу „козаченька вбито” української літературної мови*, [в:] *Сборник статей в честь академика Ал. Ив. Соболевского*, Ленінград 1928.
- Дудик П., *Односкладні речення*, [в:] *Сучасна українська літературна мова. Синтаксис*, Інститут мовознавства АН УРСР, Київ 1972.
- Мельничук О., *Розвиток структури слов'янського речення*, Київ 1966.
- Потебня А., *Из записок по русской грамматике*, 3. Москва 1968.
- Shevelov G., *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*, Heidelberg, 1979.
- Shevelov G., *In and around Kiev*, Heidelberg 1991.
- Shevelov G., *The Syntax of Modern Literary Ukrainian*, The Hague 1963.
- Šerech J., *Participium universale im Slavischen*, Winnipeg 1953.
- Синявський О., *Норми української літературної мови*, Львів 1941.

STRESZCZENIE

W artykule zostały omówione konstrukcje składniowe typu *zbudowano miasto* — *zbudowane miasto*, występujące w języku ukraińskim.

Problem ten był podejmowany wcześniej przez badaczy ukraińskich. Szczegółowo kwestią wymienionych konstrukcji zajął się Syniawski, zalecając ich ograniczenie w praktyce językowej. Wskazał on jednocześnie na określoną tendencję występującą w języku ukraińskim.

Występowanie konstrukcji składniowych typu *zbudowano miasto* — *zbudowane miasto* przed rokiem 1450 określa się jako wpływ języka polskiego. W późniejszym okresie, tj. od drugiej połowy XIV w. do XVII w. tłumaczyć trzeba tę zmianę zmianami morfologicznymi w zakresie imiesłowów prostych i złożonych: typu *zbudowano* (forma prosta) i *zbudowanoje* (forma złożona).

We wniosku końcowym artykułu stwierdza się, że do pełnego zaniku zdań bezosobowych jeszcze nie doszło, ale symptomy tego zjawiska są obecne we współczesnym języku ukraińskim.

